

Б. Сәрсенбаев¹, Ш.А. Боздақова²

¹*өлкетанушы,*

Жалаңаш селосы, Кеген ауданы, Алматы облысы, Қазақстан, e-mail: akhmet.t@mail.ru

²*Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғылыми қызметкері,
Алматы қ, Қазақстан, e-mail: akhmet.t@mail.ru*

ҚАЗАҚ-ҚЫРҒЫЗ ҚАРЫМ ҚАТЫНАСТАРЫНДАҒЫ КИЕЛІ ЖӘНЕ ТАРИХИ ЖЕРЛЕРДІҢ МАҢЫЗЫ

Аңдатпа

Мақалада Кеген ауданы мен көршілес қырғыз жеріндегі қазақ-қырғыз тарихи-мәдени байланыстары ауызша тарих материалдары арқылы баяндалады. Ауызша деректер қазақ-жоңғар соғысына, 1916 жылғы қазақтар мен қырғыздардың патша үкіметіне қарсы көтерілісінің себептеріне, атақты Манас эпикалық жырларына, Ш. Уәлихановтың Ыстықкөл сапарына құнды қосымша материалдар болып табылады. Деректер ел аузынан алғаш рет жазылып, ғылыми айналымға түсіп отыр. Мақалада екі елді жалғаған Сантас асуының Қазақстан мен Қырғыстан арасындағы Күнгеі Алатауындағы асу екі елді байланыстырылғаны туралы айтылған. Оның биіктігі 1968 м. Ыстықкөл қазан шұңқыры мен Іле атырабын жалғастыратындығы, оны қырғыздар өз тілдерінде "Санташ" деп атайтындығы сипатталған. Мақалада Сантас асуы ежелгі Жібек жолының Қытай мен Орта Азия арасын жалғастырушы бір тармағы болғандығы сөз етілген және Манас жырында айтылған қазақ жерлері туралы, атап айтқанда Ақтасты, Тұзкен, Текес, Жалаңаш, Іле бойы туралы деректер бар. Осы қырғыз елі мен қазақ елінің батырлары мен билерін сөз ете келіп, автор қазақтың даналығын дәріптейді.

Кілт сөздер. Ыстықкөл, Мыңжылқы, Шартас, Сантас, Ш.Уәлиханов, Манас, Албан-бұғы, Қарқара, жәрменке.

B.Sarsenbaev¹, Sh.A. Bozdakova².

¹*ethnographer,*

Zhalanash village, Kegen district, Almaty region, Kazakhstan, e-mail: akhmet.t@mail.ru

²*researcher at the Institute of History and Ethnology Ch.Ch. Valikhanova,
Almaty s., Kazakhstan, e-mail: akhmet.t@mail.ru*

SIGNIFICANCE OF SACRED AND HISTORICAL SITES IN KAZAKH-KYRGYZ RELATIONS

Abstract

The article describes the Kazakh-Kyrgyz historical and cultural ties of the Kegen region with neighboring Kyrgyzstan using oral historical materials. Oral data represent valuable additional materials about the Kazakh-Dzhungar war, the reasons for the uprising of the Kazakhs and Kyrgyz against tsarism in 1916, to the famous epic of Manas, Chokan Valikhanov's visit to Issyk-Kul. Oral historical data for the first time introduced scientific circulation. The article says that the Santas Pass connecting the two countries is connected with the Kungei Alatau pass between Kazakhstan and Kyrgyzstan. Its height is 1968 m. It is described that Issyk-Kul continues the Kazan Pit and the Ili delta, which the Kyrgyz call "Santash" in their language. The article tells that the Santas pass was a continuing branch of the ancient Silk Road between China and Central Asia, and there is information about the Kazakh lands mentioned in the psalm of Manas, in particular, about aktast,

Tuzken, Tekes, Zhalanash, Ili current. The author glorifies the Kazakh wisdom, telling about the heroes and dances of this Kyrgyz country and the Kazakh people.

Keywords. Ystykkol, Mynzhylky, Shartas, Santas, Sh.Ualihanov, Manas, Alban-bugy, Karkara, zharmenke.

Б.Сарсенбаев¹, Ш.А. Боздакова².

¹краевед,

село Жаланаши, Кегенский район, Алматинской область, Казахстан, e-mail: akhmet.t@mail.ru

*²научный сотрудник Института истории и этнологии Ч.Ч.Валиханова,
г. Алматы, Казахстан, e-mail: akhmet.t@mail.ru*

ЗНАЧЕНИЕ СВЯТЫХ И ИСТОРИЧЕСКИХ МЕСТ В КАЗАХСКО-КЫРГЫЗСКИХ ОТНОШЕНИЯХ

Аннотация

В статье на устных исторических материалах описываются казахско-киргизские историко-культурные связи Кегенского района с соседним Кыргызстаном. Устные данные представляют собой ценные дополнительные материалы о казахско-джунгарской войне, причинах восстания казахов и киргизов против царизма в 1916 году, к знаменитому эпосу Манаса, посещения Чокана Валиханова Иссык-Куля. Устные исторические данные впервые вводится научный оборот. В статье говорится о том, что перевал Сантас, соединяющий две страны, связан с перевалом Кунгей Алатау между Казахстаном и Кыргызстаном. Его высота 1968 м. описывается, что Иссык-Куль продолжает Казанскую яму и дельту или, которую киргизы на своем языке называют "Санташ". В статье рассказывается о том, что перевал Сантас был продолжающей ветвью древнего Шелкового пути между Китаем и Средней Азией, и имеются сведения о казахских землях, упоминаемых в псалме Манаса, в частности, о актасте, Тузкене, Текесе, Жаланаше, Илийском течении. Автор прославляет казахскую мудрость, рассказывая о героях и танцах этой Киргизской страны и казахского народа.

Ключевые слова. Иссык-куль, Мынжылкы, Шарта, Сантас, Ч.Валиханов, Манас, Албан-бугы, Каркара, ярмарка.

Қазақтың Албан руы мен қырғыздың Бұғы руы ежелден көрші жатқан екі ел. Кунгей Алатаудың күнгейін қырғыздар, теріскейін қазақтар мекен етіп, құдалы-жекжатты болып араласып кетті. Кезінде 1931-1933 жылғы қолдан ұйымдастырылған ашаршылық кезінде Қызылбөріктің Алтай, Әжібай аталарының бірсыпырасы қырғыз ағайындарды сағалап, үдере көшіп, аштықтан аман қалды. Осы деген қырғыз бауырлардың достық пейілі, қамқорлығы еді. Бұл тарихи оқиғаны тереңірек зерттеп, қопара жазу керек. Өйткені көп жазылмай да жүр. Күні бүгінге дейін кейбір ауылдарында қазақтардың тұрақтап қалғандары да жетерлік. 1916 жылы ақ патшаның әскерге адам алу жарлығына қарсы көтерілген оқиғаға, патша үкіметі «Албан-Бұғы көтерілісі» деп ат қойды [1.20 б.], екі елдің ынтымақтаса бірге көтерілгенінің дәлелі. Қатар жатқан екі елдің арасында түрлі жағдайлар орын алды. Арада барымта да, жерге талас кішігірім айқастарда болды. Айқастарында екі жақ көбіне жекпе-жекке мойынсынып, туындаған мәселені сол арқылы ғана шешкен. Бірін-бірі шақырысып, ас берісіп, тойға шақырып, құдаласқан оқиғаларда өте көп. Қандай жағдайда болмасын екі жақтың билері, ақсақалдары өз ара келісімге келіп, мәміле жасасқан.

Мыңжылқы атауының шығуы туралы мынандай ел арасында сөз қалған. Бұл жайлауды кезінде үш жүзге аты мәлім Ерсары бай мекендеген екен. Ерсарыға қызыр қонып басына 40 00 жылқы бітіпті. Ерсары өмірден озған кезде асқа 100 ден аса жылқы сойып, Алатаудың арғы бетіндегі қырғыздың Бұғы руын және үш жүздің игі жақсыларына шақырту жіберіп, үлкен ас берген. Осы аста бәйгеге де 100 ат тіккен екен. Бірінші атқа 50 жылқы, екінші атқа – 25, үшінші атқа 10, төртінші атқа 7, бесінші атқа 5 алтыншы атқа 2, жетінші атқа 1 жылқы беріпті. Осы мың саны жердің атауына негіз болып қалыпты. 1755 жылдары

қазақ батырлары жоңғарларды талқандап қуып, туған жерді босатқан кезде, қырғыздардың да көп жерлерге иемденіп алғаны да белгілі болады. Бұрыннан белгілі қазақ жерлері үшін, көрші жатқан Албан мен Бұғы арасында жер даулары өршіп, өз ара біраз қақтығыстар да орын алады. Осындай бір қақтығыста қырғыздың Торғай деген батыры жекпе жекте Алмабектен жеңіліп қаза болады. Арты үлкен дауға ұласып, жаз айында жер дауын біржақты шешуге ояз келеді. Осы кезде Алмабек би шығып:

«Біріншіден Торғай батырдың қазасы жекпе-жекте болды. Жекпе-жек заңында өлсе, күн жоқ болады. Екі жаққа заң бірдей. Екіншіден менің әкем Ерсары қайтқанына жыл толып ас берген кезде мын жылқыны бәйгеге тіккенбіз, бірінші, екінші бәйгені де сол кезде осы қырғыз ағайындардың өздері алған. Сол ас берген кездегі жер ошақтар орны Шыбынды сайда әлі бар. Соны санаңыздар дәлелім осы» – депті. Ояздар адам шығарып, ошақтарды санап шықса, 150ден аса жер ошақ орны табылады. Ояздар осы дәлелді алдыға тартып, Мыңжылқы жері, Қарқара өзенінің батысы түгел Сантасқа дейінгі жерді Албандарға қайтарыпты.

Манастың бозтөбесі деп Қарқара өзенінің батысында жоғарғы жерде орналасқан төбе осылай аталады. Жылысай ауылында тұрған көне көз шежіре қарт Тілектес Намазбаевтың айтуында, кезінде қазақ жеріне тиесілі осы жер бүгінде Қырғызстанға қарап кеткен. Манастың бозтөбесі- Манас жерленген жер деп айтылады. Жалпы Манас өте алып адам болған. Тіпті Манастың найзасын төрт жігіт әрең көтереді екен.

Ал Шоқан Уалиханов Ыстықкөл сапарында 1856 жылғы 21 мамыр күні Қарқараға келгенде Шарын өзенінің өрлей шығып Көктөбеден аса тау аралап жүріп, «Манастың Бозтөбесі» деген жерді көреді. Сол жерде ол күнделігіне халық аузынан естіген тарихи әңгіме-аңызды түсіреді. Мұны Шоқан: ...Шарын өзенінің бойында «Құсмұрын Бозтөбесі» деген қамалдың орны бар. Ол анадайдан жеке-дара көрініп тұрады.

Ежелгі қариясөз бойынша, халықтың эпикалық тамаша жырында айтылатын ер Манас бұрынғы заманда қаңғырастармен соғысқанда ордасын осы арада құрған деседі», – деп жазады [2, 326 б.]. Шоқан «Қырғыздардағы шаманизм қалдықтары» еңбегінде осы оба көтеру ісінің кейін ел ішінде күмбез, ескерткіш тұрғызу ісімен алмастырылғанын айтады. Шоқан 1957 жылдың я, 26 мамыр күні қырғыздардың ырчысынан «Манасты» тыңдайды. Сапар кезінде Шоқан Қарқара, Текес, Түп, Жырғалаң өзендерінің бойын жайлаған қырғыз халқының ауыз әдебиеті үлгілерін жазып алады. Мұның басым көпшілігін қырғыздың Бұғы елінің атақты адамдары Боранбайдың, Сәлмеке Шоң Қараштың, Қодық Борсықтың, Сарыбағыш руының билері Сартай мен Алшынның ауылында қонақта болғанда жазып отырады.

Түн ортасына таман ошақтың шалқып жанған отын айнала қоршаған топтың арасында ақ қалпақты жыршы (манасшы) өз өнерін көрсетеді. Ол бірнеше сағат бойы «Манас» жырын жырлайды. Жыршы мұнда алып батыр Айдархан ұлы Ер Көкше, Ер Қосай жайын баяндайды. Сонан манасшы кең көлемді дастандағы қазақ батыры Ер Көкше, Ер Қосай туралы хикаяны өзінің құрметіне арнап айтып отырғанын сезген Шоқан оған одан әрі ден қоя түседі. Түп өзенінің бойында 24 мамыр күні Бұғы елінің басшылары жіберген әлгі манасшы Шоқанға жеке келіп тағы да жолығады. Сөйтіп, 26 мамыр күні (1856ж.) «Манас» жырының үлкен бір үзіндісі – «Көкетай ханның қазасы мен оны жерлеу салтанаты» бөлімі алғаш рет қағазға түседі. Ол туралы Шоқан Петербургте Орыс география қоғамының жиынында жасаған баяндамасында: «...26 май. Бүгін менде қырғыз жыршысы болды. Ол «Манас» жырының тілі (қырғыздардың) ауызша сөйлеуінен анағұрлым түсінікті... «Манас» жырының бір тарауы саналатын «Көкетай ханның асы» дейтін жырды қырғыз ақынының айтуынан жазып алдым. Бұл қағаз бетіне бірінші рет түсірген қырғыз сөзі болуы керек. Бұл жырды мен (орысшаға) аударып жүрмін. Белгісіз жатқан тіл мен шығысты зерттеуші ғалымдарды таныстыру үшін қысқаша сөздік жасамақ ойым бар», – деп мәлімдейді [2, 321-322 б.]. Ол кезеңде Ыстықкөл маңайында Келдібек, Назар, Телтай, Балық атты манасшылар өмір сүрген. Қырғыз ғалымдары жырдың шалқыма шабытты, екпінді әуеніне қарап: «Көкетай жырын Ыссык көлдөгү чоң манасчы Назар Болотовтон Тоқсобо Олжобаевтын айылында жазып алған», –

деп жорамалдайды. Шоқан жырды жазып аларда оның тарихи-этнографиялық, танымдық-тәрбиелік мән-маңызына көңіл бөліп, ғылыми негізде зерделеуге тырысқан. Ол эпостық жырдың әрбір шумағына, сырлы сөздер сырына, адам аттары мен жер-су атауларына мән беріп, олардың ғылыми тұрғыда дұрыс жазылуына назар аударған. Шығарманың тіл байлығына, сыртқы құрылымы мен өлең жолдарының ерекшеліктеріне көңіл қояды. Осы Манас жырында біздің жерлер туралы, атап айтқанда Ақтасты, Тұзкен, Текес, Жалаңаш, Іле бойын аралағаны туралы деректер бар. «Манас» эпосында «Көкетай ханның өлімі мен асы» тарауында:

*«Қайнатпа тұзға барамын, Алпыс атан арттырып.
Тұз арттырып аламын, Үлкен Ақтас барамын.
Үй жаптырып аламын, Үдере көшіп аламын.
Тиектастан өтемін, Жалаңаштың бойына,
Жылқы салып келемін, Өзен-суды жағалап,
Кең Ілені жағалап, Егінші болып кетермін»*

– деген жолдар айтылады [3, 70 б.]. Қайнатпа тұз Қарқараның жанындағы кезінде тұз өндірген жер. Тұзкен әрине өз алдына, екінші шипалы арасан суы да қасиетті Алланың берген нығметі.

Манас батырдың біздің өлкеге қатысты тағы бір дерегін Сайлаубай Ағыбаевтың жазбасынан оқуға болады: «Райымбек ауданы Сарыбастау ауылындағы **Шартас** жеріндегі Етектегі тегіс алаңқайда биіктігі 1,5 метрдей сыйынғыш қызыл гранит тас тұр. Тастың бетіндегі сурет және оның мазмұны сол аймақ тұрғындарының өз уақытындағы діни сенім бағытын айқындайтын кескін салынған. Соған қарап бұл аспанасты ғибадатхананың орны болар деген жорамал жасауға болады. Демек, тастағы сурет мазмұны ислам мәдениетінен бұрынғы кездегі, діни нанымды айқындайтын орын болғанын білдіреді» [информатордың сөзі].

Осы жерде кезігетін салмағы жүздеген тонна, биіктігі он метрдей қызыл шомбал тас бар. Тастың шеті тесілген, жеңді білек сыятындай, шамамен отыз сантиметрдей болар. Оған кезінде қырғыздың **Манас батыры Аққұла тұлпарын байлапты деп ел аңыз айтады**. Арқандалған арғымақ ат құйқалы майда қырқаларда жайылып, Текес өзеніне түсіп су ішетін көрінеді. Ал Шартас пен Текес өзенінің арасы 20 шақырымдай.

Тесік тастан басталған тас жабдықтар; түңлік тас, табақ тас, астау тас, стол тас, бесік тас, діірмен тас, түйе тас, тоқпақ тастар ашық аспан астында жатқан музейдің экспонаттары сияқты әсер береді. Келушілер стол тасқа дастарқанын жайып тамақтанса, берекеге кенеледі деген де наным бар. Мұндағы тас көріністерінің келбеттері сан алуан, оның әрқайсысына әртүрлі баға беріп, әр қырына қарап әр нәрсеге ұқсата беруге болады. Шор тастар аспандағы бұлттар сияқты қиялға қамшы салдырады. Манас болған деген тарихи орындар әр жерден кезігеді. Соның бірі Қытай жерінде Үрімші қаласының жанында Манас өзені бар.

Екі елді жалғаған **Сантас асуы**, Қазақстан мен Қырғыстан арасындағы екі елдің арасын жалғайтын Күнгей Алатауындағы асу Сантаc деп аталады. Оның биіктігі 1968 м. Ыстықкөл қазан шұңқыры мен Іле атырабын жалғастырады. Қырғыздар өз тілдерінде Санташ деп атайды. Қарқараның оңтүстігінде Қызылқия жотасымен Сантаc асуы арқылы Ыстықкөлге асуға болады. Ежелгі Жібек жолының Қытай мен Орта Азия арасын жалғастырушы бір тармағы. Қашқариядағы Ұйғыр қағанаты, Қытайдың оңтүстігі мен жалғасып жатқан Үйсін мемлекеті мен Орта Азия арасындағы жалғастырған сауда керуен жолы болған. Бұл қылталы асу арқылы Манас батырдың жорықтары да өткен. Бұл жолмен кімдер өтпеді. Жаулаушы әскерлерде, елшілерде, саудагерлерде, батыр да, бағлан да өткен- тарихи өткел. Асудың Сантаc аталуы туралы бірнеше болжамдар бар. 1375 жылы Әмір Темір әскері Моғолстанға жорыққа аттанып, Шарын өзені шатқалында Қамар Ад-Динмен шайқасты. Қамар Ад-Динді жеңгеннен кейін Әмір Темір әскері Моғолдарды Іле өзеніне дейін қуып, Самарқандқа олжамен оралды. Осы қылталы асуға келген кезде Әмір Темір әр жауынгердің қолына бір-бір тастан алып, бір жерге үюге бұйрық етеді. Кейін қайтқан жолында ол тасты алып, келесі

жерге үюге әмір етеді. Қалған тастарға қарап, қанша әскер жоғалтқанын шамалапты. Сол тас қорғанның орны қазір де бар.

Тарихи мәліметтерде Әмір Темір Қытайға жорыққа шыққанында үйгізген деген мәліметте бар. Бірақ тарихи мәліметте Әмір Темір Самарқандтан шығып, Қытайға аттанып бара жатып, Отырарға жеткенде қаза тапқан. Түркістанның барлық мешіттерін, көне су құбырларының барлығын Әмір Темір Сайыпқыран (әлемнің билеушісі) салдырған. Орта Азияның көрнекті тұлғасы ретінде тарихты қалды. Ал Санташ қорғанына келсек, оны үю үшін көп адам қолы қажет болған. Осы уақиға келер ұрпаққа, бұрын өткен халықтың өмірінен сыр шертетін ескерткіш ретінде қалды. Осы жолдың екі жағындағы үйінді тас атауы Сантас аталып кетті. Осы тас ескерткішті жалпы Ақсақ Темірдің жорығынан қалған дейді.

Екінші бір нұсқасында Алатау қырғыздары Сантасты қазақтың ханы Есім үйгізген – дейді [3, 76 б.]. Сантас – санақ тас – деп Шоқан Уалиханов жазады – Сантас асуы бойында оба түрінде қолдан көтерілген тас үйінді. Тас үйменнің биіктігі 3, айнала көлемнің аумағы 35 құлаш, яғни қазіргі өлшем бойынша 48*48 м. Ал қырғыздар Санташ қорғанын қазақ ханы Есім қалмақ-жоңғарларды жеңуіне орай үйдірген деп санайды. Бұл дұрысырақ болуы тиіс. Шынында да Есім сол жерлерде жоңғар қонтайшыларымен соғысып, жеңіске жеткен.

Сантас асуы туралы қатысты ата-бабаларымыз арасында мынандай аңыз-әңгіме бар. Қатар жатқан екі ел Қазақтың Албан мен Қырғыздың Бұғы рулары қыз алысып, қыз берісіп, өз ара құдалық қарым-қатынас жасаған екен. Бір жылдары Бұғы руы бір ас береді. Осы аста тоғыз атқа бәйге беріпті. бас бәйгеге бір қырғыздың қызын тігіпті. Осы бәйгеде Қызылбөрік Сақау Тілеу атаның ала байталы бірінші келіп, бас бәйгені жеңіп алыпты. Осы бәйгеден келген қызды ағасы Бердікей батыр алыпты. Бердікей батырдың бәйбішесі, қыздың ерекше қасиетін байқап қалып, күйеуіне тоқал ретінде ал депті. Ал Бердікей тоқал етіп алуды өзіне намыс көрген еді. Сонда бәйбішесі айтыпты «Мына қыз тегін қыз емес. Таң бозында қарасаң шекесінен жан-жағына шұғылалы арай тарайды. Ұрпағың асыл болады. Біреуге бермей, қызды әйелдікке өзің ал». Бердікей бұл сөзге ойлана келе, қызды өзі әйел етіп алыпты. Алғанымен намыс көріп, өзін ыңғайсыз сезініп қорсынып жүріпті. Сантас шешеміз босанған кезде, туған ұл баланы «Бұл Түлкібайдың қойын бағатын Құл болады» деп Бердікей атамыз атын Құл деп қоя салады. Түлкібай бәйбішеден туған үлкен баласы еді. Бірақ Құл деген аты ғана болмаса, жігіт өзі зерек, пысық, мықты жігіт болып өседі. Бұл шешемізді Бердікейдің барлық ұрпақтары Сантас шеше деп атап кетіпті. Осы шешемізден туған ұрпақтар, өсіп-өніп бір рулы елге айналды. «Мына тұрған Алатау, қарсыз болар дейсің бе, Бердікейдің бес берені, даусыз болар дейсің бе ...» – деген сөздер қалған екен.

Құл атадан туған ұрпақтар мықты шығады. Елімізге танымал оқымысты, білімді, іскер азаматтар өте көп. Осы ұрпақтары Бердікей атамыздың есімін күллі қазақ әлеміне паш етті.

Бұғы ана аңызы жайында Айт руы ішінде тағы бір көрнекті тұлға батыр Қалыбек Мамадайырұлы болған. Айт руына ұран болған қасиетті баба 1603- 1671 жылдары өмір сүрген. Зираты белгісіз болып қалды [4, 38 б.]. Қай жерде қайтыс болған деректері де ұмыт болған. Қалыбек атаның үшінші әйелі Өлеят қасиетті әулие ана болған деседі. Негізі қырғыздың Бұғы руының қызы деп айтылады. Баус, Тауасар, Абылай, Шөке деген балалардың анасы болған Өлеят ана өлгеннен кейін Бұғы анаға айналып кетіпті деген аңыз бар. Қайтыс боларда: «Сүйегімді түйеге артып жіберіңдер, қай жерге шөксе сол жерге жерлеңіздер» – деп өсиет айтыпты. Айтысы бойынша мәйітті түйеге артады. Көп азаматтар шығысқа жол тартқан түйенің артынан жүріп отырады. Біраз жол жүріп түйе бір межелі жерге келіп шөгеді. Ел-жұрт қуанып мәйітті түсірейін десе оралған киіз ішінде мәйіт жоқ болып шығады. Ғайыптан құдіретті күш әкетті ме, жұмбақ болып қала береді. Тек сол жердегі кісілердің көз алдына төбе басынан үлкен шаңырақтай бұғы көрініп, артынан елес секілді жоқ болып кетеді. Ел-жұрт ары-бері толғанып, болған жұмбақты Өлеят анамыз бұғы анаға айналып кетіп қалды деп шешіп, кері қайтыпты.

Жәрменкеге сапар, ерте кезде бір қырғыздың байы үлкенірек келетін диірмен тас жасатады, су диірменге лайықталып жасапты. Ол тасты жаз айында басталатын Қарқара жәрменкесіне апарып сатуды ойластырыпты. Тасты Қарқараға апару үшін бір өзі өте

қайратты бір қырғыз жігітті көп мал берем деп жалдапты. Келісіп жасасып, жолға шығады. Негізгі ауыр жол асудан өтіп алғаннан кейін байдың ойына жаманшылық ойлар келеді. соншама малды бере салуға қимай, жігітке қастық ойлап, өлтіріп жіберуді ойға алады. Шоңтастың басына келгенде жүкті әкеле жатқан жігітті қылышпен шауып жібереді. Осы кезде тастың бір беті дөңгелеп қарағайдың ішіне кіріп кетеді. Оны байдың адамдары сол кезде де, кейін арнай келіп, қанша тырысқанымен тасты көтеріп кері шығара алмайды. Адамның өлігінде сол қарағайдың ішіне жасырып көмеді. тастың екінші бөлігін одан ары алып жүреді. Бірақ шамалары Шоңтастың аузына ғана әкелуге шамалары жетеді. Осы жерде тастың екінші бөлігі қалады. Оны жол шетіне сүйеп тұрғызып кетеді. Тасты кейін келіп аламын деген ойы іске аспай, сол бойы қалады. Бүгінде сол диірмен тас адамның жауыздығының бір ескерткіші ретінде тұр.

Бағыбайдың тасы, Шоңтас басталғаннан кейін біраз жүргеннен соң Бағыбайдың тасы деп аталып кеткен тас кезігеді. Ол тас – үлкендігі киіз үйдей болатын ірі тас. Тас тура сай ішінде өзен суы бойына орналасқан.

Бағыбай Қарабұлақ ауылының туған. 1941 жылы күзде әскерге алынып Алматы қаласында дайындықта болады. Әскери дайындық жасап жүргенінде, өктемдік көрсеткен, бір орыс офицермен жанжалдасып қалады. Әскери адамға қол жұмсады деген айыппен түрмеге қамалады.. Енді жақын арада сот болады деп жатқан кезде. Ары ойланып, бері толғанып Бағыбай ақыры түрмеден қашып кетеді. Міне осыдан соң, оның қашқындық өмірі басталады. Соғыс қашқыны деп танылғанмен, ел-жұрт батыр деген сөзді теліп бірге айтады. Ел арасында Бағыбай батыр деп аталып кетті.

Бағыбайдан қалған тарихы орындар өте көп. Қарабұлақтың Учаскенің басындағы Өртеңнің сайында Бағыбайдың үңгірі сақталынған. Төбесін өріммен жауып, жасаған екен. Оны білетін аңшылар, кейбір балашық отырғызу алаңдарын қазушы орманшылар келіп осында паналаған. Осы өртеңнің Сайында 1961 жылдарға дейін пионер лагерь болған. Кейін оны Қарабұлақ өзені бойына Таңбалытас шатына көшірген. Бағыбайдың тағы бір қиыншылықта паналаған үңгірі Дүйсебайдың сайында да бар.

Бағыбайдың аты өте ақылды болған. Оны батыр үнемі бос жіберіп жүреді. Аты төңіректен ғана жайылады. Бір қауіп сезінсе, иесіне жетіп келіп, оқыранып белгі береді. Не болмаса кісінеп, хауіпті білдіреді. Бағыбай бірден атқа қонып, бір минутта қарағайға сіңіп, таудан асып мүлде жоқ болып кетеді. Осы аттың арқасында НКВД ның адамдары еш ұстай алмайды. Осы кездерде НКВД да істеген Нұрғанат атты ақсақалдың айтқан әңгімесі:

«Бірде Шет Меркіде атпен жалғыз келе жатқанымда алдымдағы шұғыл бұрылыстан 5 метрдей жерден Бағыбай шыға келді. Екеуміз де тоқтап қалдық. Екеуміз де қарулымыз. Арбасып қалдық. Өңі өте суық екен. Тілсіз қалдым. Тырп ете алмадым. Оның сұсы басып кетті. Ол ақырын атын тебініп, қасымнан өте шықты. Артыма бұрылып қарай алмадым. Бір кезде мылтықты суырып алып артқа жалт қарасам, жоқ болып кетіпті. Артынан қууға еркектік намысым жібермеді. Ол мені атып кетпеді. Мен неге оны артынан барып атуым керек. Атсам иттік болар еді». Әңгіме содан кейін былай өрбіген Нұрғанат ақсақал өзімен бірге істеген бір милиционерге сыр ғылып айтады: «Бағыбай өте сұсты адам екен. Кездескен кезде орнымнан қозғала алмай қалдым» – дейді. Ол жолдасы бұны дерек ретінде пайдаланып, басшыларына жеткізеді. Көп өтпей ақ НКВД –нің адамдары Жалаңашқа келіп Нұрғанатты ұстап, Шелекке полуторка машинамен алып кетеді. Көлікте бірге он шақты милиционер де отырады. Ішінде Нұрғанатты сатып, жоғарыға арызданған милиционер де бар. Айырлының асуына барғанда көлікті тоқтатып, бәрі далаға шығып жеңіл дәрет сындырып тұрғандарында, біреуі:

«Ойбай Бағыбай...» – деп қалады. Бәрі жалт қараса төбелерінде төніп, мылтықты көлденең ұстаған ат үстіндегі Бағыбайды көреді. Бәрі жапырлай шашырай құлап жан-жаққа тығылады. Біраз уақыт өткеннен кейін естерін жинап, мылтықтарына жүгіріп көздей бастаса, ешкім де жоқ. Бағыбай ізім-қайым жоқ болып кетеді. Бұлар ары-бері қарағансып қайтадан жолға шығады. Шелекке келген соң Нұрғанатты түрмеге қамайды. Бұл кісіні тергеуге

әкелгенде тергеуші, сен неге бандитпен бетпе-бет келгенде қару қолданбадың. Жібере салғаның қылмыс емес пе? – дегенінде Нұрекең ыза болып:

«Ол жерде жарайды мен кінәлі болайын. Бір ме бір аяқ астынан кездестік. Бағыбайдың мысы басып, орнымнан қозғала алмадым. Бірақ, мен бұтыма сигенім жоқ. Еркекпен еркекше кездестік. Еркекше тарадық. Ал Айырлыда он шақты милиционер Бағыбайдан қорқып кетіп, бұтына сиді. Көліктің астына тығылды. Біреуі қару көтеруге шамасы келмеді. Сонда менікі қылмыс екен де, олардікі қылмыс емес пе? Топырлаған тобымен жүріп, олардікі он есе ауыр қылмыс депті. Он шақты адам жүріп бір Бағыбайдан қорыққанда, сол жерден аман кеткен жалғыз менікі тіпті батырлық емес пе». Тергеуші адал азамат екен. Мән жайды толық анықтаған соң, бір сөзге келмей Нұрекенді босатыпты. Оның орнына материал түсірген милицияны түрмеге қамапты. Біреуге жамандық жасасаң, ол айналып өзінді табады деген осы [5, 57 б.].

Шағаман Бағыбай батыр өте ержүрекөзсіз батыр еді. Шоңтаста бір қырғыз досы бар екен. Сол бірде тамаққа шақырады. Бағыбайдың жанында елі сары Аманбек деген серігі

– Батыр мен жаман түс көрдім. Осы қырғыз досың бізді жақсылыққа шақырып отырған жоқ. Түбі жаман болады. Бармай ақ қойсақ қайтеді деп өз секемін алдыға тартады. Сонда Бағыбай:

«Әй қорқып бармасақ, маған өлім емес пе. Не істейді дейсің, мылтықпен барамыз». Шақырылған уақытта қонаққа келеді. Серігі екеуі төрге шыққан кезде көлденең ұстаған мылтықтарға үй иесінің әйелі:

«Ту батыр, мынаның сұры неткен жаман еді. Ары керегеге қойсаңыз мен қорқамын» – деп мүләйімсиды. Сол кезде батыр керегеге мылтықты қойып, тамаққа отырады. Тамақ желініп «Әумин» дегенінде есік сарт ашылып он шақты адам сау етіп кіріп келеді де бас салады. Үй іші жан кешті айқас басталып кетеді. Керегедегі мылтық ізім қайым жоқ болып кетеді. Бағыбай пышақпен екі қырғызды мерт етеді. төрт-бесеуін жаралап кетеді. Бірақ көп көптігін істеп қолға түседі. Қырғыздар ыза болып, Бағыбайды сол арада бауыздап өлтіреді. Кесілген басты үй жанындағы үлкен тастың үстіне қойып кетеді. Өздері үдере көшіп Қырғыз жеріне кетеді. Осы тас осы оқиғадан кейін Бағыбайдың тасы деп аталып кетті.

Қарабұлақтың тұрғыны Сабазбек қария соғыстан кейін қой баққан еді. Бірде Үсен Қарауылов екеуі қой бағып жүргенде, қашып жүрген Бағыбай мен Аманбекті кезіктіріпті. Жасырын екеуіне тамақ, бір мес айран апарып беріпті. Кейін қырғыздардың Бағыбай мен Аманбекті өлтіріп, Бағыбайдың басын кесіп Шоңтаста үлкен тас басына қойып кеткенін естиді. 1951 жылы архар-миранос қойлары алғаш Көлбастау колхозына әкелінді. Сабазбек ата Көлбастау колхозында осы қойды алғаш бағып екі аша, Шоңтас жеріне жайлауға барды. Сонда киіз үйдей үлкен тас басында тұрған ақсүйек болып кеткен Бағыбайдың басын көріпті. Аппақ сүйек болып кеткен басты алып, құран оқып, басты ақ шүперекке орап сол үлкен тастың түбіне жерлепті. Осы тас содан Бағыбайдың тасы аталып кетті.

Албанның Жанғабылы, ауылдағы әкеміз Нұрмұқан қарияның азан шақырылып қойған аты Нұрмұхамет. Қазақ қашанда Мұхамет есімін қадір тұтқан емес пе, тергеп айтқан. Сол себепті есімді тура айтпай, туыстар арасында, ауыл арасында Нұрмұқан атанып кетті. Нұрмұқан ата әңгімешіл, көне әңгімелерді, би-шешендер, батырлар туралы жыр дастандарды, ата-баба тегі шежірені, аңыздарды жақсы білді. Тіпті бата берген кезде, дүйім елді баурап алатын. Бүгінде қариямыз деп бата орнына тілек айтатын үлкендерді көріп іштей қынжыласың, шіркін осы кісілер де қариямыз деп жүр ау, қайран Байниет, Өмен, Нұрмұқан әкелерім орындарың ерекше еді ғой. Осындай айтары мол, қазыналы кісілерді жағалап, талай ғибратын көп тыңдадым. Нұрмұқан атаны ауылда кейде «Албанның Жанғабылы» деп те айтып қоятын. Оны неге айтты екен деп өзінен сұрадым. Енді Нұрмұқан әкеміздің әңгімесін баян етейін:

«Бір жылы, жасырақ кезім, атпен Қырғыз еліне бардым. Мен іздеп барған үй жылы шыраймен қарсы алды. Ол үйде екі-үш кісілермен әңгімеміз жарасып жақсы отырдық. Отырған кісінің бірі көрші айылдан екен. осы үйдің құдасы болып келеді. Құдасын қонаққа шақырып келген беті екен».

Нұрмұқан әңгімеңіз жақсы екен. Ертең сізде қонақ болып кетіңіз. Қалмай келіңіз деп өтініш білдірді. Барған шаруаларымды тамамдап, ертесі шақырған жерге бардым. Жақсы қарсы алды, қонақта он шақты адаммен бірге болдым. Менің қазақ екенімді білген Абаш деген кісі, ара-арасында қазақты шалып қояды. Мен де тыныш отырмай өз елімнің намысын бермей, сөз қайтарып отырдым. Ол өзінің қырғызын, мен өзімнің қазағымды мақтап қоймаймын. Қазаққа тиіскен кейбір сөздеріне ыза болып қалдым. «Не мен жеңем, не қырғыз жеңеді, нар тәуекел» деп шабыттана кірістім. Әрқайсымыз өз ұлтымызды, өз ұлтымыздан шыққан айтулы азаматтарымызды мақтаймыз. Бір кезде қырғыз ақсақал, осы қазақтар ішетін сусынын меске, болмаса қарынға құйып алады. Қай оңған дейсің –деп шағып алды. Өз-өзіне риза кейіппен жан-жағына мақтана қарады. Сол кезде мен де, сіз білесіз бе, оны осы қырғыздың өзі айтты деген сөз бар. «Месі бар қыз келеді месін алып, Месі жоғы келеді несін алып» деген. Осы сөз қағытпаңызға жауап болатын шығар деп ойлаймын. Сәл үндемей қалған қырғыз ақсақал, біздің Монтай би деп бір әңгімені бастай бергенінде. Мен сіз тұра тұрыңыз-деп саңқ етіп сөзін бөліп жібердім. – Сіз Монтай би дедіңіз, сол Монтай биіңіз оңған адам дейсіз бе. Жасы жетпістен асқан кезінде, өзі кедей, тұрмысы төмен қырғыз жігіттің некелескен әйелін зорлықпен тартып алыпты. Сондағы жігіттің айтқан сөзі:

*«Қырымды шаптың елді алдың,
Кектескен жаудан кек алдың.
Қыз екен деп сен алдың
Қыз белгісін мен алдым
Қайырлы болсаң кешерсің
Қайырсыз болсаң кесерсің»*

– депті. Сөз жемейтін Монтай биің сонда да сөзге тоқтамай, қоймапты дейді –дегенімде қырғыз ақсақал не айтарын білмей мүдіріп, үндемей қалды. Сіз Монтай-Монтай дегенше, біздің Албанның Жанғабыл шешенін айтсаңшы, деп Жанғабылдың бірсыпыра әңгімелерін айттым. Тамақ арасында сәті келсе, Абаш қарияның қырғызын тықпалап айтып қалуға тырысқанымен, мысы басылып, сөзі нәрсіздеу шығып отырды. Біраз әңгіме-дүкен құрып, кететін уақыт тақаған кезде қырғыз Абаш ақсақалға:

*«Әбеке, ақ танам бар, ақ танам бар
Мені жеңсең аулыңа мақтана бар.
Екі ауылдың арасы қалың қамыс
Қабан жарып кетпесін сақтана бар»*

– дегенімде сасқалақтап қалтасына қол салып, бет орамалын алды, бет орамалмен қоса, қалтасынан айна ілесе шықты. Оны байқап қалған мен сөзді іліп кеттім:

*«Әбеке, қарап тұрмай қалтаңнан айнаңды алдың,
Аламын деп, бұл пәлеге қайдан қалдың.
Ақ жейдеңнің жағасын шыттан салып,
Жабысқан бұл қазаққа қайдан қалдым»*

– деп ойланып, үйіңізге барасыз ғой дегенімде, Абаш ақсақал жарытып ештеңе айта алмай түншығып, мүлде сөйлей алмады. Сасқалақтап терін қайта- қайта сүрткіштей берді. Сол кезде қонақтар арасында әңгімемізді үндемей ғана, зейін қойып тыңдап отырған бір қырғыз қария: «Нұрмұқан, сен бағанадан бері Жанғабыл, Жанғабыл шешен деп, өзің бірсыпыра әңгіме айттың. Шындап келсе анық, Албанның Жанғабылы өзің екенсің ғой» – отырысты түйіндеген пікір айтты. Отырған кісілердің бәрі: «рас сөз, дәл өзі» деген разылық құрметтерін білдірді. Қайтар жолда Жұмабай деген қырғыз екеуміздің жолымыз бір болып,

атпен бірге қайттық. Жол айырығына келгенде, Нұрмұқан үйге жүр, үйге түсіп, саумал болса да ішіп кет. Бағанағы үй иесі жекжат еді. Үйдегі бар қымызды сол үйге апарып едім-деді.

Е сонда, байтал мінсең құлын жоқ, саумал ішсең қымыз жоқ деген Ертең қазақ Нұрмұқан саумалымды ішіп кетіп еді деп қымыз ішем деген бүкіл елге жаясың ғой, рахмет –дегенімде Жұмабай күліп жіберді. Міне осы әңгімені естіген елдер мені Албанның Жанғабылы деп кейде айтып қояды. Әңгіме осыдан шықты ғой.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Молдасанов Ж. Дүниеге дәурен (ғұмырнама). – Алматы: «Толғанай», 2000. – 196 б.
2. Валиханов Ч.Ч. Собр. Соч. В пяти томах. – Алма-Ата: гл.ред. Каз сов. Энциклопедии, 1984-85. – Т.1. – 1984 – 432 с.
3. Валиханов Ч.Ч. Собр. Соч. В пяти томах. – Алма-Ата: гл.ред. Каз сов. Энциклопедии, 1984-85. – Т.2. – 1985 – 416 с.
4. Жылдар жылнамасы (Райымбек ауданына 80 жыл). – Алматы: «Асыл кітап», 2009. – 326 б.
5. «Елге сәлем...». Құрастырған: М.Е. Ізбасаров, Қырбай сал Бозымбекұлы. «Құрай принт» ЖАҚ – Алматы, 2009. – 100 б.

Paydalanylghan adebietter tizimi:

1. Moldasanov Zh. Duniege dauren (gumyrnama). - Almaty: "Tolganay", 2000. – 196 b.
2. Valikhanov Ch. Ch.Sobr. Op. In petit volumina. - Alma-Ata: gl. ed. Kaz sov. Encyclopedias, 1984-85. - Vol. 1. - 1984 – 432 p.
3. Valikhanov Ch. Ch.Sobr. Op. In petit volumina. - Alma-Ata: gl. ed. Kaz sov. Encyclopedias, 1984-85. - Vol. 2. - 1985 – 416 p.
4. Zhyldar zhylnamasy (Rayymbek audanyn 80 zhyl). - Almaty: "Asyl kitap", 2009. – 326 b.
5. "Elge salem...". Kurastyrgan: M. E. Izbassarov, Kyrbay sal Bozymbekuly. "Kurai print" ZHAK-Almaty, 2009. – 100 b.